

This is a self-archived version of the original publication.

The self-archived version is a publisher's pdf of the original publication.

To cite this, use the original publication:

**Lundqvist, K.; Luoto, J. & Siren, H. 2020. Kulttuurisen moninaisuuden kohtaaminen koulussa :
käsitteitä. Teoksessa J. Luoto. (toim.) PELIMO : opettajan opas. Turun ammattikorkeakoulun
oppimateriaaleja 133. Turku: Turun ammattikorkeakoulu, 8 - 13.**

Link to the original publication: [URL](#)

All material supplied via Turku UAS self-archived publications collection in Theseus repository is protected by copyright laws. Use of all or part of any of the repository collections is permitted only for personal non-commercial, research or educational purposes in digital and print form. You must obtain permission for any other use.

3

Kulttuurisen moninaisuuden kohtaaminen koulussa - käsitteitä

Kulttuurisen moninaisuuden käsittely luokassa vaatii opettajalta niin herkkyyttä huomioida oppilaiden taustat aiheen käsittelyssä kuin tietoa tästä laajasta aiheesta. Myös opettajan omia arvoja on hyvä pohtia suhteessa saatavilla olevaan tietoon. Mitä vastaan, jos oppilas kysyy, mitä on rasismi? Miten osaan puhua eriarvoisuudesta niin, että alakouluikäiset lapset kokevat aiheen koskettavan itseään? Miten käsittelen pakolaisuutta luokassa, jossa on pakolaisperheiden lapsia? Miten otan puheeksi usein piilossa tapahtuvan oppilaiden välisen syrjinnän, jonka taustalla voi olla esim. perheiden sosioekonomisen taustan erot tai erilaiset tuen tarpeet?

Suomalaisen yhteiskunnan kansainvälistyminen ja moninaistuminen tuottavat koulutusjärjestelmällemme haasteita. Päivähoidossa, neuvoloissa, kouluissa, sosiaali- ja terveydenhuollossa sekä kiinteistöpalveluissa on huomattu, että alojen työntekijät tarvitsevat kulttuurienvälistä osaamista, jotta työnteko ja yhteiselo sujuisivat (Kaihlainen ym. 2019 ja Varsinais-Suomen sosiaalialan osaamiskeskuksen koulutustarvekysely kunnille 2019). Opettajat joutuvat yhä useammin koulussa ratkaisemaan käytännön tilanteita, joissa lasten ja nuorten koti- tai taustakulttuurit saattavat aiheuttaa hämmennystä, kysymyksiä ja risteytyvien arvojen konflikteja. Moninaisuus tuottaa samalla rikkautta: uutta väriä, tuoksuja, ääniä sekä jännittäviä hetkiä ja tilanteita.

Yhteisiä määritelmiä kulttuurienvälisen osaamisen sisällöistä ja kulttuurisen moninaisuuden kohtaamisesta, tieteen sisällä ja suhteessa työn käytäntöihin, ei vielä ole saavutettu (Kuperahanke 2019). Peruskoulun opetussuunnitelmassa (Opetushallitus 2014) perusopetuksen yhdeksi tehtäväksi määritellään oppilaan oman kulttuuri-identiteetin tukeminen, mutta opettajille on vielä hyvin vähän työvälineitä tarjolla moninaisuuden käsittelemiseksi koulussa. PELIMO-hankkeessa tuotettu peli ja siihen liittyvä opettajan opas pyrkivät omalta osaltaan tarjoamaan tällaista työkalua.

Olemme koonneet tähän lukuun tietoa erilaisista kulttuurisen moninaisuuden ilmiöistä ja niihin liittyvää käsitteistöä, johon opettajan on hyvä tutustua ennen varsinaisen pelin tai harjoitteiden käyttämistä luokassa. Luvussa esiteltävät käsitteet liitetään usein etniseen, kielelliseen ja / tai uskonnolliseen moninaisuuteen. Kulttuurinen moninaisuus on kuitenkin monitahoinen ilmiö, johon liittyy muutakin kuin edellä mainitut tekijät. Kulttuuriin liittyvät asiat, kuten arvot, asenteet, maailmankuva sekä käyttäytymis- ja vuorovaikutusmallit opitaan omassa kasvuympäristössä. Yhden kulttuuriryhmän sisälle mahtuu kuitenkin moninaisia ihmisiä, joten mitään yhtä yhtenäistä kulttuurista mallia ei ole olemassa.

Opetushallitus ohjaa huomioimaan kulttuurisen moninaisuuden käsittelyssä etnisyyden ja uskonnon ohella sosioekonomisen aseman, sukupuolen, asuinpaikan, elämäntavan, arvomaailman sekä vamman tai sairauden tuottaman erityisyyden (Opetushallitus 2020). Tätä listaa kasvatimme vielä muutamalla asiantuntijoiden kommenteista ja harjoitteiden lähdemateriaalista poimitulla teemalla: eriarvoisuus ja valta-asemat, lapsen oikeudet, yleiset ihmisoikeudet, ristiriitojen ratkaiseminen sekä turvallisuus. Näitä teemoja tuomme pelihahmojen ja tämän oppaan harjoitteiden avulla käsitteilyyn.

Kulttuurinen moninaisuus vai monikulttuurisuus

Kulttuurinen moninaisuus on käsitteenä korvaamassa monikulttuurisuuskäsitteen. Tällä muutoksella halutaan korostaa sitä, ettei ole olemassa erillisiä ”kulttuuriblokkeja”, vaan ihmiset ovat aina moninaisia taustoiltaan. Kulttuurinen moninaisuus tuo käsitteenä esiin kulttuuriin liittyvät erityiskysymykset, kuten esimerkiksi kulttuuriin oikeuksiin liittyvät kysymykset. Toisaalta käsitteen avulla tuodaan esiin ihmisten kulttuurisen taustan moninaisuus eli ihminen ei koskaan ole ei koskaan ole vain ”oman kulttuurinsa edustaja”. Käsite pitää esillä kulttuurien sisäisiä variaatioita positiivisella tavalla.

Kulttuurisesti kestävä kasvatus

Kulttuurisesti kestävä kasvatus on yläkäsite, jonka avulla tuodaan kasvatustieteen ja pedagogiikan kehittämisen piiriin koulun rooli kulttuurisen kestävyuden edistäjänä. Kulttuurisesti kestävä kasvatus (vrt. kulttuurisesti vastuullinen kasvatus) turvaa oppilaan kulttuurisia oikeuksia ja tukee oppilaan kulttuuri-identiteettiä. Kestävään tulevaisuuteen kasvaminen on läpileikkaava periaate opetussuunnitelmassa. (Laine 2017.) Muita käytössä olevia käsitteitä ovat mm: monikulttuurisuuskasvatus, yhdenvertaisuuskasvatus, dialogikasvatus, globaalikasvatus ja rauhankasvatus.

Kulttuuri-identiteetti

Koulun tulisi olla turvallinen tila, jossa eri identiteetit ja kulttuuriperinteet tulevat kohdatuiksi arvostavasti. Oppilaan kulttuuri-identiteetti kehittyy prosessinomaisesti ja arvostavaan uteliaisuuteen perustuen (”kysy, älä oleta”). Oppilaiden monet taustat tulee ottaa huomioon, kuten esimerkiksi luokka-asema, sukupuoli, seksuaalisuus, LGBT-identiteetit, vammaisuus tai etniseen väestöryhmään kuuluminen. Opettajan tulisi olla mieleltään avoin, jotta hän oppii tunnistamaan ja huomioimaan oppilaiden erilaiset lähtökohdat ja tarpeet. (Laine 2019.)

Kulttuuri-identiteetti ei ole käsitteenä selkeä. Käsite on kuitenkin kuvaava silloin, kun puhutaan kulttuuriin ja kulttuuritaustaan liittyvistä tarpeista ja erityiskysymyksistä. Kulttuuri-identiteetti auttaa kiinnittämään huomiota oppilaan kehitystä ja hänen kokemaansa yhteisöllisyyttä sekä itsetuntoa tukeviin seikkoihin. (Laine 2019.)

Kulttuuri-identiteetille on tyypillistä, että se muuttuu ja muokkautuu läpi elämän ja tulee esiin eri tilanteissa eri tavoin. Yksilön eheä minäkuva, eli ymmärrys oman identiteetin eri ulottuvuuksista, on tutkimuksissa yhdistetty muun muassa hyvään itsetuntoon, onnellisuuteen ja vähäisempään masentuneisuuteen. Erityisesti kansalliseen vähemmistöön kuuluvien yksilöiden tasapainoinen identiteetti korreloi tutkimusten mukaan positiivisesti muun muassa korkeamman koulutuksen ja maltillisten poliittisten näkemysten kanssa. (Laine 2019.)

Peruskoulun oppilaiden kulttuuri-identiteetin tukeminen onkin merkittävä opetuksen tavoite yhteiskunnan näkökulmasta. Pelkästään ”suvaitsevaisuuden” tai ”kulttuureihin tutustumisen” viitekehykset eivät enää riitä, vaan tasapainoinen kulttuuri-identiteetti on avain oman paikan löytämiselle ja myönteisten tunteiden tuntemiselle sekä omia että toisia ryhmiä kohtaan. Kaikkien oppilaiden, myös ns. valtakulttuurin edustajien, kulttuuri-identiteetti tarvitsee tukea. Tavoitteena on tukea lasta niin, että samalla kun hänen minäkuvansa jäsentyy ja saa positiivisen yleisvireen, hän oppii myös ymmärtämään

ja arvostamaan moninaisuutta ympärillään ja toimimaan sen keskellä rakentavasti ja kunnioittavasti omien arvojensa mukaisesti. (Laine 2019.)

Kulttuuri-identiteetin tukeminen on lapsen suojelemista siltä, ettei hänen identiteettiprosessinsa jää psykologisen vankeuden tai etnosentrismen tasolle. Psykologinen vankeus omassa kulttuurissa tarkoittaa sitä, että yksilö on sisäistänyt omaan ryhmäänsä liitetyt kielteiset näkemykset ja tuntee sen tähden häpeää omasta kulttuurisesta taustastaan. Tällä tasolla olevat ihmiset kuuluvat usein syrjittyihin ja leimattuihin vähemmistöihin. Etnosentrismen tasolle jääneiden yksilöiden mielikuva omasta kulttuuristaan taas korostaa omaa paremmuutta ja ylivoimaisuutta. Etnosentriset yksilöt haluavat torjua kaiken kanssakäymisen muiden ryhmien edustajien kanssa ja kokevat väkivallan muita ryhmiä kohtaan oikeutetuksi. Tutkimusten mukaan suurin osa ääriryhmien edustajista on jäänyt kulttuuri-identiteetiltään tälle tasolle. (Laine 2019.)

Kun halutaan tukea oppilaiden myönteistä suhtautumista heille vieraisiin kulttuureihin, on syytä aloittaa siitä, että osoitetaan arvostusta heidän omalle kotikulttuurilleen. Näin tuetaan oppilaiden tasapainoisen kulttuuri-identiteetin kehittymistä. Sen lisäksi, että opetuksessa huomioidaan lasten erilaiset lähtökohdat, voi opettaja sisällyttää opetukseen tietoa, jossa huomioidaan oppilaiden taustat ja lähtömaat. Esimerkiksi opettaja voi itse hankkia tietoa ja tuoda esiin positiivisia ja kiinnostavia asioita (esimerkiksi vaikkapa Kaksoisvirranmaan historia tai nigerialainen kirjallisuus) oppilaitensa taustakulttuureista.

Tämän oppaan harjoitteissa pyritään antamaan mahdollisuus erilaisten kotikulttuurien käsittelyyn opetustilanteissa. Samalla vahvistetaan koko luokan oppilaiden kulttuurista osaamista sekä tuetaan oppilaiden myönteistä suhtautumista sekä omiin että toistensa erilaisiin taustoihin.

Monikielisyys ja kielitietoisuus

Monikielisyys ja kielitietoisuus ovat käsitteitä, joiden avulla halutaan korostaa kaikkien kielten ja niiden taitamisen arvoa myös koulussa. Kielitietoinen opetus antaa tuen kaikille kielille, myös kotikielille, ja osoittaa arvostusta useiden kielten samanaikaiselle hyödyntämiselle koulumaailmassa. Tämän lähestymistavan mukaan monikielisyys tulisi nähdä rikkautena sekä ymmärtää, että oman äidinkielen taitaminen on avain muiden kielten oppimiseen. Aikaisemmin kielitaidottomaksi voitiin nimittää henkilöä, joka ei osannut suomea, huolimatta siitä, että hän mahdollisesti puhui useita muita kuin Suomessa puhuttavia kieliä. Monikielisyys on syytä nähdä rikkautena, josta on hyötyä sekä kieliä taitavalle yksilölle, että yhteiskunnalle laajemmin. Globalisoituneessa ja digitalisoituneessa maailmassa monikielisyys on tärkeä taito kaikille kansalaisille. (Räty 2020.)

Perusopetuksen opetussuunnitelmassa kielitietoisuus on nostettu yhdeksi koulujen toimintakulttuurien kehittämistä ohjaavaksi periaatteeksi. Kielitietoisessa opetuksessa ”keskustellaan kieliin ja kieliyhteisöihin kohdistuvista asenteista ja ymmärretään kielen keskeinen merkitys oppimisessa, vuorovaikutuksessa ja yhteistyössä sekä identiteettien rakentumisessa ja yhteiskuntaan sosiaalistumisessa”. Kielitietoisuuden tulisi läpäistä kaikkea toimintaa, sillä ”jokainen aikuinen on kielellinen malli ja myös opettamansa oppiaineen kielen opettaja”. (Opetushallitus 2014.) Kielitietoisuuteen liitetään siis myös ajatus eri tiedonalojen kielenkäytöstä ja opettajasta ohjaamassa oman alansa kielen oppimista ja osaamista (Andersen ym. 2019).

Voidakseen huomioida kielitietoisuuden opettajan ei tarvitse olla kielen asiantuntija. Kielitietoisien toimintakulttuurin luomisessa tärkeintä on opettajien halu pohtia kielellisiä ilmiöitä lasten ja nuorten kanssa. Metakielellinen pohdinta lasten kanssa on arvokasta, vaikka opettajalla ei olisi tarjota suoraan vastausta pohdittavaan ongelmaan. Kaikkien kouluaineiden opetus tarjoaa mahdollisuuksia kielelliselle luovuudelle, kielellä leikkittelylle sekä kielestä ja siihen liittyvistä asenteista keskustelulle. Näiden mahdollisuuksien hyödyntäminen on avainasemassa kielitietoista kasvatusta kehitettäessä. Opettajan herkkyys kielellisille ilmiöille auttaa myös tarttumaan luonteviin oppimistilanteisiin ja ennakoimaan tilanteita, joissa kieli voi muodostua esteeksi oppimiselle. Keskeistä kielitietoisuuden tukemisessa on myös opettajien välinen yhteistyö, joka mahdollistaa havaintojen tekemisen samankaltaisuuksista ja eroavaisuuksista kielten välillä ja toisella tunnilla opitun tiedon soveltamisen myös muiden aineiden kielen oppimiseen. (Andersen ym. 2019.)

Kulttuurienvälinen osaaminen ja kulttuuritietoisuus

Kulttuurienvälinen osaaminen on kykyä tai valmiutta toimia kulttuurien välisissä vuorovaikutustilanteissa (Hammar- Suutari 2009). Kulttuurinen kompetenssi tai kulttuurienvälinen osaaminen tulee nähdä prosessina - tietoina, taitoina ja ymmärryksenä - joita opettaja voi kerryttää jatkuvasti. Valmiiksi ei tule kukaan, sillä aina riittää uutta opittavaa. Oman tiedon lisääminen erilaisista kulttuureista ja uskonnoista ja niihin liittyvästä käyttäytymisestä on osa tätä prosessia, mutta yhtä tärkeää on ymmärtää oman kulttuuristaustansa merkitys erilaisissa tilanteissa ja kohtaamisissa.

Sari Hammar on väitöskirjassaan kuvaillut kulttuurista kompetenssia seuraavasti: "Kulttuurisesti kompetentin henkilön tulisi osata toimia joustavasti ja taitavasti muuttuvissa tilanteissa erilaisten ihmisten kanssa siten, että hänen päätöksentekokykynsä ei perustu ennakkokäsityksiin, vaan hän on avoin ja valmis ymmärtämään sekä kunnioittamaan kohtaamaansa erilaisuutta" (Hammar-Suutari 2009). Kulttuurit muovaavat ihmistä, mutta tämä prosessi on moninainen. Kaikki ihmiset toivovat kuitenkin, että heitä kohdellaan ennen muuta yksilönä, eikä edustamansa kulttuurinsa tuotteena.

Kulttuurisesta kompetenssista puhuttaessa käytetään usein myös käsitteitä kulttuuritietoisuus ja kulttuurisensitiivisyys. Selkeätä eroa käsitteillä ei ole. Kulttuuritietoisuus määritellään työ- ja elinkeinoministeriön käsitelistassa seuraavasti: "Viranomaisen osaa huomioida mm. viestinnässä ja asiakaskontaktissa kulttuurin vaikutuksen sekä asiakkaassa että itsessään." (Kotouttaminen.fi) Yleensä kulttuuritietoinen toiminta edellyttää paljon enemmän aikaa, selkokielisyyttä puolin ja toisin sekä mahdollisen tulkkaustarpeen huomioimista.

Eriarvoisuus, yhdenvertaisuus ja valta-asetelmat

Yhteiskunnassa puhutaan yhä enemmän kulttuurisen taustan mukanaan tuomasta valta- asemasta ja etuoikeudesta tai osattomuudesta. Kulttuurista moninaisuutta leimaavissa olosuhteissa on tärkeää, että jokainen tunnistaa oman asemansa. (Opetushallitus 2019.) Mikäli kuuluu valtaväestöön, eikä poikkea kovinkaan paljoa siitä, mitä yleisesti pidetään tavallisena tai normaalina, on tärkeää osata tunnistaa oma etuoikeutettu asemansa. Kansainvälinen laki tunnistaa kaikkien ihmisten yhdenvertaisen arvon, mutta käytännössä tiedämme, että yhteiskunnassa esiintyy paljon ennakkoluuloihin perustuvaa syrjivää kohtelua ja myös rasismia.

Suomessa emme vielä ole kovin pitkällä syrjivän kohtelun ja rasismien tunnistamisessa. Syrjivä kohtelu saattaa olla tiedostamatonta. Tuoreessa Ina Juvan (2019) tutkimuksessa koulukiusaamisesta tulikin esiin, että sitä ei tunnistettu yhtä hyvin kuin muissa tilanteissa, mikäli oppilas ei vastannut esimerkiksi opettajien käsitystä normaalista oppilaasta. Normaalin oppilaan kuvaa leimasi esimerkiksi valkoisuus, keskiluokkaisuus ja hyvät sosiaaliset taidot. Koulukiusaamiseen ja syrjintään saattoivat oppilaiden lisäksi osallistua myös opettajat ja muut koulun aikuiset.

Suomen perustuslaissa yhdenvertaisuuden periaate viittaa sekä syrjinnän kieltoon että ihmisten yhdenvertaisuuteen lain edessä. Yhdenvertaisuudella tarkoitetaan sitä, että kaikki ihmiset ovat samanarvoisia riippumatta heidän sukupuolestaan, iästään, etnisestä tai kansallisesta alkuperästään, kansalaisuudestaan, kielestään, uskonnostaan ja vakaumuksestaan, mielipiteestään, vammastaan, terveydentilastaan, seksuaalisesta suuntautumisestaan tai muusta henkilöön liittyvästä syystä.

Rasismi ja sen tunnistaminen

”Rasismia on ajattelu, jossa maailman ajatellaan koostuvan erilaisista ihmisroduista. Rasismia on ajatella, että nämä niin kutsutut rodut eroavat toisistaan esimerkiksi kykyjensä tai luonteenpiirteidensä mukaan. Rasistista ajattelua on myös näiden roduiksi tyypiteltyjen ihmisryhmien asettaminen arvojärjestykseen. Rasismien yleisyyden ymmärtämiseksi huomio onkin kiinnitettävä niihin toimintatapoihin, joilla eriarvoistavia valtasuhteita ylläpidetään ja tuotetaan. Rasismi on siis sekä tietoista ja suoraa ajattelua, mutta myös ei-tiedostettuja toimintamalleja, jotka kumpuavat rodullisesti syrjivistä asenteista.” (Sheikh 2019.)

Eriarvoisuus ja rasismi vaikuttavat eri ihmisryhmien keskinäisiin suhteisiin. Käsitteet kuten valkoisuuden ylivalta tai rodullistaminen kuvaavat ilmiöitä, joita tapaamme eri ryhmien välisissä suhteissa. Käsitteillä tarkoitetaan sitä, että ryhmien ja yksilöiden suhteissa helposti esiintyy monesti tiedostamattomia valta-asetelmia ja hierarkioita, jotka pohjautuvat valkoisen valtaväestön kokemaan ylemmyyden tunteeseen. Huomaamatta tästä asetelmasta käsin henkilö, joka ei ole valkoihoinen, rodullistetaan johtuen ulkonäöllisistä seikoista. Eriarvoistavaa, rasistista ja rodullistavaa kohtelua voi esiintyä silloin, kun henkilöä kohdellaan ensisijaisesti annetun ryhmän jäsenenä, eikä erillisenä omana yksilönään.

Kahdensuuntainen kotoutuminen

Eurooppalaisessa keskustelussa kansainvälinen muuttoliike ja siirtolaisten integroituminen yhteiskuntaan aiheuttavat paljon keskustelua. Asettuminen uuteen maahan on usein hyvin pitkä prosessi. Suomessa käytetään nimityksiä kotoutuminen ja kotouttaminen (Laki kotoutumisen edistämisestä 1386/2010), kun tarkoitetaan uusien asukkaiden integroitumista tai asettumista suomalaiseen yhteiskuntaan. Kotoutuminen on tänne muuttaneen läpi käymä prosessi, kun taas kotouttaminen viittaa yhteiskunnan tarjoamiin palveluihin, joilla tuetaan ja edistetään yksilön kotoutumista. Laissa puhutaan integraatioprosessin kahdensuuntaisuudesta tarkoittaen, että tarvitaan myös vastaanottavan yhteiskunnan osalta sopeutumista uuteen tilanteeseen eli prosessi on molemminpuolinen.

Lähteet ja lisätietoa teemoista:

Abdulkarim, M. kolumni 2.10.2019. Maailman paras koulu teki identiteettistäni ongelman <https://yle.fi/uutiset/3-10943147>

Andersen, L. K. & Ruohotie-Lyhty, M. 2019. Mitä on kielitietoisuus ja miten se näkyy koulussa? Kieli, koulutus ja yhteiskunta, 10(2). Viitattu 31.3.2020 <https://www.kieliverkosto.fi/fi/journals/kieli-koulutus-ja-yhteiskunta-maaliskuu-2019/mita-on-kielitietoisuus-ja-miten-se-nakyy-koulussa>

Dialogikasvatuksen verkkoportaalit. Viitattu 31.3.2020

<https://www.helsinki.fi/fi/projektit/kulttuuri-katsomus-ja-kielitetoinen-perusopetus/materiaalit-verkkokurssi-ja-verkkoportaalit/dialogikasvatuksen-verkkoportaalit>

Guider Game – kotoutumista tukeva monikielinen mobiilipeli. Viitattu 31.3.2020 <https://gamu.fi/guider-game>

Hammar-Suutari, S. 2009. Asiakkaan erilaisuus – Kulttuurien välisen viranomaistoiminnan etnografia. Joensuun yliopisto. Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja. Viitattu 31.3.2020 http://epublications.uef.fi/pub/urn_isbn_978-952-219-303-2/

Juva, I. 2019. Who can be 'normal'? Constructions of normality and processes of exclusion in two Finnish comprehensive schools. University of Helsinki. Faculty of Educational Sciences. Doctoral Programme in School, Education, Society and Culture

Kaihanen, A.-M.; Hietapakka, L.; Aalto, A.-M.; Lehtoaro, S.; Heponiemi, T. 2019. Sosiaali- ja terveydenhuollon ammattilaisten kulttuurinen kompetenssi ja siihen yhteydessä olevat tekijät. Yhteiskuntapolitiikka 4 (20.09.2019)

Kielikoulutuspolitiikan verkosto. Viitattu 31.3.2020 https://www.kieliverkosto.fi/fi?set_language=fi

Kotouttaminen.fi - Kotouttamisen osaamiskeskus. Työn tueksi. Keskeiset käsitteet. Työ- ja elinkeinoministeriö. Viitattu 8.4.2020 <https://kotouttaminen.fi/keskeiset-kasitteet>

Kupera-hanke 2019. Kulttuuri-, katsomus- ja kielitietoiseen opetukseen liittyvien käsitteiden moninaisuus -työpaja 21.8.2019. Helsingin yliopisto.

<https://www.helsinki.fi/fi/uutiset/koulutus-kasvatus-ja-oppiminen/kulttuuri-katsomus-ja-kielitetoiseen-opetukseen-liittyvien-kasitteiden-moninaisuus-tyopaja-21.8.2019>

Laine, M. 2019. Koulu kulttuuri-identiteetin tukijana: Opetussuunnitelman kulttuurisesti kestävät tavoitteet. Ainedidaktiikka, 3(1), 21-42. Viitattu 31.3.2020 <https://doi.org/10.23988/ad.72962>

Laine, M. 2017. Kulttuurisesti kestävä kasvatuksen koulutus- ja kehitystarpeet. Kasvatus 48 (5), 441–455. Jyväskylä: Suomen Kasvatustieteellinen seura.

Opetushallitus 2020. Kulttuurinen moninaisuus. Viitattu 23.1.2020 <https://www.oph.fi/fi/opettajat-ja-kasvattajat/kulttuurinen-moninaisuus>

Opetushallitus 2019. Millaisin teoin kohti moninaisempaa yhteiskuntaa. Viitattu 27.3.2020 <https://www.oph.fi/fi/tieto-meista/millaisin-teoin-kohti-moninaisempaa-yhteiskuntaa>

Opetushallitus 2014. Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet. Määräykset ja ohjeet 2014:96. https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/perusopetuksen_opetussuunnitelman_perusteet_2014.pdf

Räty, R. 2020. Kutsumme kielitaidottomiksi niitä, jotka osaavat eniten kieltä – kielen valta näkyy myös puheessa kielistä. Koneen Säätiön pitkät jutut 23.1.2020. Viitattu 31.3.2020

<https://koneensaatio.fi/kutsumme-kielitaidottomiksi-niita-jotka-osaavat-eniten-kielia/>

SETA- Sukupuolen moninaisuuden osaamiskeskus 2020. Sateenkaarisanasto. Viitattu 31.3.2020 <https://seta.fi/sateenkaari tieto/sateenkaarisanasto/>

Sheikh, L. 2019. Antirasistinen suunnistusopas. Viitattu 31.3.2020 <https://sway.office.com/8OkKPVskYclkwTm1>

Suuriniemi, S.-M. 2019. Kielitietoisuuden käsite ja kieli-ideologiat helsinkiläisten peruskoulujen opetussuunnitelmadiskursseissa. Teoksessa Kok M.; Massinen, H.; Moshnikov, I.; Penttilä, E.; Tavi, S. & Tuomainen, L. (toim.) 2019. Pidetään kielet elävinä – Keeping languages alive – Piemmä kielet elävinä. AFInLAN vuosikirja 2019. Suomen soveltavan kielitieteen yhdistyksen julkaisuja n:o 77. Jyväskylä. s. 42–59

Valehtelin jos väittäisin 2014. Syrjintä ja syrjimättömyys Suomessa. Yhdenvertaisuus-julkaisu 2. Sisäministeriö 2014. Viitattu 31.3.2020 <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-491-958-6>

Varsinais-Suomen sosiaalialan osaamiskeskusten koulutustarvekysely kunnille 2019. Ei julkaistua materiaalia.